

УДК 930.1:82–6(092)

Савченко С.В.,

викладач кафедри методики суспільно-гуманітарної освіти та виховання
Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету
імені Бориса Грінченка

«АЛЕ ГОЛОВНЕ БУЛО – НАУКА»: КИЇВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ОЛЕНИ АПАНОВИЧ У СПОГАДАХ ТА ЛИСТАХ

У статті досліджується київський період життя Олени Апанович. Показано її становлення як історика під впливом визначних постатей української історичної науки на основі спогадів колег та особистих листів, які вводяться в науковий обіг уперше.

Ключові слова: *Олена Апанович, Федір Шевченко, Тетяна Слюдикова, спогади, листи.*

Олена Михайлівна Апанович була серед тих українських істориків, які навіть за радянських часів своєю науковою і громадською працею змогли зберегти український характер національної гуманітаристики. Затиснута в умови радянської ідеологічної і наукової парадигми **О. Апанович здійснила значний внесок в українську історичну науку та пам'яткоохоронну справу.** Її життєвий і творчий шлях є характерним для науковців ХХ століття в СРСР. Саме тому особливий дослідницький інтерес викликає її наукова і особиста біографія, яка відобразила здобутки і втрати українських істориків радянського часу.

Вже є певна кількість публікацій про життя і діяльність Олени Михайлівни Апанович¹. У деяких дослідженнях аналізується її пам'яткоохоронна діяльність у 1950-х – на початку 1970-х рр.². Та брак джерельної бази відчувається у біографіч-

¹ *Апанович О.М.* Під знаком Клію: на пошану О. Апанович. : зб. ст. / О.М. Апанович ; упоряд. О.А. Удод. – Дніпропетровськ : МП «Промінь», 1995. – 200 с.; *Дмитрієнко М.Ф.* 80-річчя від дня народження О.М. Апанович / М.Ф. Дмитрієнко // Український історичний журнал. – 1999. – № 5. – С. 70–86.

² *Історія українського середньовіччя: Козацька доба: Збірник наукових праць (На пошану історика, лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка Олени Михайлівни Апанович) : у 2 ч. – К., 1995.*

них дослідженнях про видатного історика українського козацтва О.М. Апанович.

Метою даного дослідження є на основі запровадження до наукового обігу спогадів про Олену Апанович її колеги-архівіста Тетяни Слюдикової та листів біографічного характеру самої дослідниці показати відому вчену в її життєвих обставинах та коли співробітників і колег.

Джерельна база дослідження дає можливість оприлюднити невідомі раніше факти та обставини біографії київського періоду Олени Апанович.

У Київ Олена Михайлівна Апанович потрапила після визволення столиці України у травні 1944 р. Їй вдалося влаштуватись на роботу в Центральний державний історичний архів, який тоді розташовувався у садибі Софії Київської, у будинку бурси. Це була неабияка вдача, адже вона змогла отримати навіть житло у зруйнованому війною Києві. Тетяна Борисівна Слюдікова, яка теж працювала в архіві (в секретному відділі, де зберігалися фонди царської охранки та жандармерії), ось як згадує побут 1944 р.: «Перша моя зустріч з Апанович Оленою Михайлівною відбулась у серпні 1944 року, коли я влаштувалась працювати до Центрального державного історичного архіву. На той час Олена Михайлівна вже там працювала і мешкала у його підвалі. Там було дві кімнати по 8–10 м², одну з них — прохідну займала Апанович разом з сестрою Людмилою»³.

В інших кімнатах підвалу теж мешкали архівісти. Та не потрібно забувати, що до 1960-х рр. всі архіви перебували у віданні НКВД (МВС). Тому стеження та оперативна робота щодо працівників архівів були поширеним явищем. Так, одного разу у сусідню кімнату підвалу архіву підселили архівістку, яка була таємним співробітником спецорганів і яка потім донесла на О. Апанович. Приводом стало те, що Олена Михайлівна приховала, що її батько був репресований. Цю інформацію вона розповіла своїй сусідці під час відвертої розмови. За це Олену Михайлівну хотіли навіть звільнити з роботи, але несподівано її захистив заступник народного комісара внутрішніх справ УРСР, а згодом — народний комісар внутрішніх справ (перший раз — січень 1946 — бе-

³ Спогади Т.Б. Слюдикової із зібрання автора.

резень 1953 р., другий — липень 1953 — травень 1956 р.) Тимофій Строкач, мовляв — нехай працює.

Як і належало тогочасній радянській молодій людині, О. Апанович брала активну участь у комсомольських заходах.

А наукова біографія Олени Михайлівни у післявоєнному Києві складалась, як і завжди буває у реальному житті, у залежності від особистих обставин. Її старша сестра Гертруда ще до війни мешкала у Києві та була знайома з дружиною відомого історика Вадима Дядиченка Мілею, яка влітку 1944 р. познайомила Олену Апанович з істориком козацтва Костем Гуслистом, сусідом Дядиченків. На той час його щойно призначили директором архіву⁴. Він узяв її на роботу до відділу давніх актів. Кость Гуслистий також пообіцяв Олені Апанович аспірантуру та підключив її до складу групи, яка працювала над збірником «Україна перед визвольною війною, 1648–1654 рр.», фактично відразу даючи їй тему дисертаційного дослідження. І коли збірник вийшов, матеріали дисертації були майже готові. У травні 1948 р., коли Олена Апанович поїхала з Тетяною Слюдиковою до Канева відпочивати, вже писався основний текст.

Олена Апанович не змогла потрапити до першого набору історико-архівної аспірантури при ЦДІА у Києві, який відбувся у 1944 р. Та вже 1945 р. вона стала аспіранткою. Цікавим є склад аспірантів цього набору. Це згодом відомі історики та архівісти І.Л. Бутич, Т.Б. Слюдикова, О.М. Апанович. Для аспірантів викладали знакові в українській історичній науці вчені, зокрема Ф.П. Шевченко, В.І. Стрельський та інші. Особливий вплив справив на Олену Апанович Федір Шевченко. Ми не будемо зупинятись на подальшій співпраці цих двох учених. Лише зауважимо, що О.М. Апанович залишила цінну розвідку та ґрунтовні спогади про Ф.П. Шевченка⁵. У них вона яскраво розповідала про лекції

⁴ Спогади Т.Б. Слюдикової із зібрання автора.

⁵ *Апанович О.М.* Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина: Спогади та історіографічний аналіз (НАН України, Інститут історії України, археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського). — К., 2000. — 180 с.; *Апанович О.М.* Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина // «Істину встановлює суд історії». Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка: у 2 т. / Інститут історії України НАН України; Архівні та

вченого: «Його аудиторією в архіві були майже одні дівчата, віком близько 21–25 років. Хлопці були на фронті, ще не скінчилася війна. Федір Павлович, не набагато старший за нас, здається ніяковів, не дивився на аудиторію, а нібито під ноги. І ми між собою посміювалися, що наш симпатичний лектор — білявий, з блакитними очима, з яскравим рум'янцем на щоках — читає лекції своїм калосам! Однак, що то були за лекції і як багато важили вони для нас, абсолютно не обізнаних тоді з архівами!»⁶

Олена Апанович пригадувала розмову тих часів з Федором Павловичем, яка надихнула її на наукову працю: «Він, помітивши у мене пристрасну любов до літератури, особливо до поезії, якось сказав: «Ви повинні стати новою Олександрою Єфименко. Мусите навчитися так писати наукові історичні праці, щоб Вас могли читати не тільки історики-спеціалісти, а й весь наш народ, позбавлений знання рідної історії, треба йому допомогти пізнати її»⁷.

Зауважимо, що і саму Т. Слюдикову спрямував до наукової праці Ф. Шевченко. Про заклик Ф. Шевченка до молоді архівісти згадує вже сама О. Апанович: «Досить бути плебсом! Ви не хочете бути патрицією? Треба займатися науковою працею»⁸.

Вважаємо за важливе навести спогад Т. Слюдикової про святкування Дня перемоги 1945 р. разом з О. Апанович, оскільки він яскраво характеризує атмосферу того часу: «Дізнавшись про Перемогу, до мене на роботу прийшла Олена Апанович, а потім ще підійшли Стрельнікови. Ми дуже раділи, співали пісні. У нас навіть виник невеличкий мітинг. Потім ми вирішили заночувати всі у Апанович й пішли до неї, в той час вона винаймала квартиру на Інститутській вулиці. Коли спустилися до Хрещатика, то побачили демонстрацію людей, які йшли та співали пісні, читали вірші. Ми вирішили приєднатися до демонстрації. Майже подібне відбувалось скрізь: люди сміялися, раділи, обіймали один одного, вигуквали привітання та побажання»⁹.

бібліографічні джерела української історичної думки. — Вип. 10. — К., 2004. — Т. 1: Джерела. — С. 15–130.

⁶ Там само. — С. 17.

⁷ Там само. — С. 19.

⁸ Там само. — С. 18.

⁹ Спогади Т.Б. Слюдикової із зібрання автора.

У 1950 р. відбувся захист дисертації Олени Михайлівни «Запорозьке військо, його устрій і бойові дії у складі російської армії під час російсько-турецької війни 1768–1774 років» у конференц-залі Академії Наук на розі вулиць Богдана Хмельницького і Володимирської. За спогадами Т. Слюдикової, яка була присутня на захисті, він пройшов блискуче. Оponentом виступав саме Федір Павлович. Це він під час процедури захисту сказав, що «Олена Михайлівна — перша жінка, яка проникла в Запорозьку Січ». Ця фраза згодом стала візитною карткою вченої.

Після цього Олена Михайлівна мала неприємний досвід роботи в Київському університеті ім. Т.Г. Шевченка. Влаштувавшись за конкурсом (без впливу керівництва факультету та кафедри) викладачем, змушена була звільнитися через недоброзичливе ставлення. Про це говорить і Т. Слюдикова: «Пам'ятаю, що на початку 50-х років Олена Михайлівна почала працювати в Київському державному університеті імені Т. Шевченка. Жалілася мені, що працювати складно, адже вона не була істориком за фахом, та й атмосфера на кафедрі була складною»¹⁰. Це підтверджується й особистим листуванням Олени Апанович того часу¹¹.

Якось, вже після захисту, при випадковій зустрічі у тролейбусі, Ф.П. Шевченко дізнався, що О. Апанович ніде не працює та запросив її до Інституту історії АН УРСР, про що молода вчена давно мріяла¹². Але Т. Слюдикова подає іншу версію початку роботи О. Апанович в Інституті історії. Це відбулось, на її думку, завдяки сприянню Костя Гуслистою¹³. Зауважимо, що зусилля двох відомих науковців допомогли О. Апанович, імовірно, могли і поєднатись.

Саме в Інституті історії почалась тривала дружба молодій дослідниці з Оленою Станіславівною Компан. Разом із нею О. Апанович включилась до праці в Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК) у другій половині 1960-х рр. Т. Слюдикова свідчить, що дослідниця козацтва люби-

¹⁰ Спогади Т.Б. Слюдикової із зібрання автора.

¹¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. 374. — Оп. 1. — Од. зб. 304. — Арк. 1–5.

¹² *Апанович О.М.* Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина. — С. 22–23.

¹³ Спогади Т.Б. Слюдикової із зібрання автора.

ла організувати виїзні заходи. Олена Апанович організувала поїздку представників Товариства в Косів. Під час згаданої поїздки Тетяна Слюдикова познайомилась з активом київської організації УТОПК. Ось як вона характеризує найпомітніші її постаї: «Я близько познайомилась з Оленою Компан (справила просто надзвичайне враження на мене, дуже харизматична), Михайлом Брайчевським (дуже манірний, справжня зірка), Катериною Стецюк та іншими»¹⁴.

Не оминає Т. Слюдикова у своїх спогадах і суто побутової інформації, але це додає реалістичних рис до портрета О. Апанович: «Апанович була дуже різнобічно розвиненою: розумна, енергійна, гарна співрозмовниця, мала журналістські здібності, чудово розповідала різні історії. Мала просто вражаюче бажання до знань та всього нового. Вона також грала в карти та передбачувала майбутнє. До речі, одній з сусідок вона напророкувала, що скоро до неї повернеться з війни син, з яким був давно втрачений зв'язок. І це пророцтво здійснилося»¹⁵.

Олена та її сестра Людмила були дуже ерудованими, культурними, намагалися відвідувати майже всі гастролі відомих зарубіжних і вітчизняних театрів та діячів культури. Олена свого часу відвідала практично всі цикли лекцій у філармонії. Найулюбленішими її київськими театрами були: Оперний театр імені Т. Шевченка, Український драматичний театр імені І. Франка та Театр російської драми імені Л. Українки. За свідченням Т. Слюдикової, найулюбленішими музичними творами О. Апанович були симфонія № 5 П. Чайковського та Угорська рапсодія Ф. Листа. Підтвердження цього знаходимо в особистому фондї О. Апанович у листі до Василя Петровича Руденка за 1946 р.: «Коли я бачила Вас, я отримувала таку насолоду, ніби слухала свою улюблену симфонію № 5 Петра Чайковського або Угорську рапсодію Ференца Листа»¹⁶. У цьому ж листі зустрічаємо слова, які визначають її життєве кредо: «Для мене раніше наука, навчання були головними та провідними в житті, саме вони визначали мою життєву мету, мої прагнення та інтереси... Але головне було — наука. Решта все другорядне,

¹⁴ Спогади Т.Б. Слюдикової із зібрання автора.

¹⁵ Там само.

¹⁶ ІР НБУВ. — Ф. 374. — Оп. 1. — Од. зб. 304. — Арк. 16.

необов'язкове. Я вже давно визначилася, що мій життєвий шлях — намагання стати великим вченим. І якщо нездоланні обставини зіштовхували мене з цього путі, я неухильно поверталася на нього. Лише науці присвятила усі свої духовні сили, я горіла, я не помічала важкості існування, радість творчості, робота, закінчення будь-якої роботи, статті, реферату — це було для мене найвища радість, найвища мета»¹⁷.

Коли Олену Апанович звільнили 1972 р. з Інституту історії саме Тетяна Слюдикова переконувала свою подругу йти працювати до відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки: «Це — золоте дно — опис архівів». За інформацією Т. Слюдикової після півроку відсутності роботи, дослідниця отримала три пропозиції: «Інститут археології, відділ рукописів та ще щось, не пам'ятаю»¹⁸.

Цінними є спогади Т. Слюдикової про роботу О. Апанович у Товаристві охорони пам'яток історії та культури. Важливо відзначити, що ідея вивчення та опублікування Київського некрополя належить Олені Апанович, хоча блискуче втілила її в життя Людмила Проценко.

Таким чином можна зробити висновок, що Олена Михайлівна Апанович протягом київського періоду свого життя сформувалась як дослідник та особистість. На її життєвому шляху зустрілись помітні постаті української науки — Федір Шевченко, Кость Гуслистый, Іван Бутич та інші, які визначили спрямованість її наукових досліджень і громадської діяльності. Працюючи у важливих для науки інституціях — Центральному державному історичному архіві, Інституті історії, відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки, Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури, вона змогла стати важливою постаттю у збереженні та розвитку української культури.

¹⁷ ІР НБУВ. — Ф. 374. — Оп. 1. — Од. зб. 304. — Арк. 16.

¹⁸ Спогади Т.Б. Слюдикової із зібрання автора.

Савченко С.В.

**«НО ГЛАВНОЕ БЫЛО – НАУКА»:
КИЕВСКИЙ ПЕРИОД ЖИЗНИ ЕЛЕНА АПАНОВИЧ
В ВОСПОМИНАНИЯХ И ПИСЬМАХ**

В статье исследуется киевский период жизни Елены Апанович. Показано ее становление как историка под влиянием выдающихся личностей украинской исторической науки на основе воспоминаний коллег и личной переписки, которые впервые вводятся в научное обращение.

Ключевые слова: Елена Апанович, Федор Шевченко, Татьяна Слюдикова, воспоминания, письма.

Savchenko S.

**“HOWEVER, THE MAIN THING WAS SCIENCE”:
KYIV PERIOD OF OLENA APANOVYCH’S LIFE
IN MEMOIRS AND LETTERS**

The article investigates Olena Apanovych’s life in Kyiv. It describes her development as a historian and the influence of outstanding representatives of Ukrainian historical science according to the memoirs of her colleagues and personal letters released for research for the first time.

Key words: Olena Apanovych, Fedir Shevchenko, Tetiana Sliudykova, memoirs, letters.